

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

GLAS

CDXXVIII

CLASSE DES SCIENCES HISTRIQUES

N° 18

Reçu à la VI séance de la Classe des sciences historiques le 28 juin 2017

Rédacteur

MIHAILO VOJVODIĆ
Membre de l'Académie

BEOGRAD
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

Примљено на VI скупу Одељења историјских наука од 28. јуна 2017. године

У р е д н и к

академик

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД
2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник
Мира Зебић

Лектор
Младенка Савичић

Коректори
Невена Ђурђевић
Снежана Крсчић-Букарица

Тираж
300 примерака

Штампа
ПЛАНЕТА ПРИНТ, Београд

C A Д Р Ж А Ј

Михаило Војводић, <i>Милораг Екмечић (1928–2015)</i>	1
Василије Ђ. Крестић, <i>Бечкеречки програм</i>	9
Vasilije Dj. Krestić, <i>Bečkerek Programme</i>	18
Десанка Ковачевић-Којић, <i>Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Коџруљевић (нови погледи)</i>	19
Desanka Kovačević-Kojić, <i>Double Entry Bookkeeping in Dubrovnik and Benko Kotruljević (New Aspects)</i>	34
Михаило Војводић, <i>Србија и балкански ратнови</i>	37
Mihailo Vojvodić, <i>Serbia and the Balkan Wars</i>	48
Гојко Суботић, <i>Ко су биле монахиње Јефимија и Евпраксија из најпачице на пачици манастира Путице?</i>	51
Gojko Subotić, <i>Who Were Nuns Jefimija and Evpraksija From the Inscription on the Epitaphion of Putna Monastery?</i>	61
Љубодраг Димић, <i>Повраћац у Европу. Југославија и питање европске безбедности на преласку из 60-их у 70-те године XX века</i>	63
Ljubodrag Dimić, <i>Return to Europe. Yugoslavia and the Question of European Security at the Turn of the Decade – from the 1960s to the 1970s</i>	95
Славенко Терзић, <i>Скадарски вилајет у другој половини XIX века. Опис руског конзулата у Скадру 1876. године</i>	97
Slavenko Terzić, <i>Vilayet of Skadar in the Second Half of the 19th Century. Description of the Russian Consulate in Skadar in 1876</i>	110

Ражко Кузмановић, <i>Улога науке и академија у развоју друштва</i>	111
Rajko Kuzmanović, <i>The Role of Science and Academies in the Development of the Society</i>	121
Christer Jorgensen, <i>Igniting the East. The Causes and Consequences of the 1875 Peasant Revolt in Bosnia-Herzegovina</i>	123
Кристер Јоргенсен, „Запалили источ“. Узроци и последице Босанско-херцеговачког устанка 1875. године	148
Душан Т. Батаковић, <i>Нови ревизионизам и стари стереотипи? Историографија о Србима и Србији након 1991. године</i>	149
Dušan T. Bataković, <i>New Revisionism and Old Stereotypes? On post-1991 Historiography on Serbs and Serbia</i>	170
Срђан Рудић, <i>Брачне везе босанске власите</i>	173
Srđan Rudić, <i>Marital Links of Bosnian Nobility</i>	188
Душан Берић, <i>Средњовековни почеци мађаризације</i>	189
Dušan Berić, <i>The Medieval Beginnings of Magyarization</i>	207
Марица Маловић Ђукић, <i>Кошорска патрицијска породица Бисте у средњем веку (14. и 15. век)</i>	209
Marica Malović Đukić, <i>Kotor Patrician Family of Biste in the Middle Ages (14th and 15th Centuries)</i>	222
Никола Б. Поповић, <i>Негоумице о Начертанију</i>	225
Nikola B. Popović, <i>Dilemmas About Načertanije</i>	251
Slobodan Šoja, <i>La saga napoléonienne en Bosnie dans l'histoire et la littérature</i>	253
Слободан Шоја, <i>Наполеонска сага у Босни у историји и књижевности</i>	264
Маја Лаковић, <i>Руско посланство у Константинопољу и грчко-бугарски црквени спор (1856–1861)</i>	267
Maja Laković, <i>Russian Embassy in Constantinople and Greek-Bulgarian Ecclesiastical Dispute (1856–1861)</i>	280
Бранко Бешлин, <i>Борба либерала за превласи у Друштву српске словесности и Матици српској (1864–1866)</i>	281
Branko Bešlin, <i>Struggle of Liberals for the Supremacy at the Society of Serbian Letters and Matica srpska (1864–1866)</i>	298

Ђорђе Микић, <i>Италијанизација у Трсту и околини у другој половини XIX века</i>	301
Đorđe Mikić, <i>Italianisation in Trieste and the Environs in the Second Half of the 19th Century</i>	327
Недељко В. Радосављевић, <i>Српска православна црквеношколска оштина у Мостару</i>	329
Nedeljko V. Radosavljević, <i>Serbian Orthodox Church-Educational Municipality in Mostar</i>	349
Константин В. Никифоров, <i>Короткий балканский век перед Великой войной</i>	351
Константин В. Никифоров, <i>Крајњи балкански век уочи Великог рата</i>	361
Милош Ковић, <i>Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (29. јун – 2. јул 1914)</i>	363
Miloš Ković, <i>Bosnia and Herzegovina and the Sarajevo Assassination in the British Press (29 June – 2 July 1914)</i>	372
Александар Растовић, <i>Сетон Војсон о српској политичкој елити</i>	375
Aleksandar Rastović, <i>Seton-Watson About the Serbian Political Elite</i>	395
Петар В. Крстић, <i>Александар Арнаутовић, Из предгробних мемоара (Рат/Војска/Кабинет министра/Бугарски рат/Албанија/Посланство у Паризу)</i>	397
Petar V. Krestić, <i>Aleksandar Arnautović, From Pre-Grave Memoirs (War/Army/Minister's Cabinet/Bulgarian war/Albania/Embassy in Paris)</i>	413
Душан Топаловић, <i>Развој шведско-српских трговинских веза и конзуларних односа до 1914. године</i>	415
Dušan Topalović, <i>Review of Development of the Swedish-Serbian Trade and Consular Relations Until 1914</i>	441
Боривоје Милошевић, <i>Владимир Ђоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915–1916. године</i>	443
Borivoje Milošević, <i>Vladimir Ćorović at the High-treason Process in Banja Luka in 1915–1916</i>	460
Биљана Вучетић, <i>Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915. године</i>	461
Biljana Vučetić, <i>Stanley Hart Osborn, An American Doctor in Serbia in 1915</i>	475

Jean-Paul Bled, <i>Le mythe de François-Joseph</i>	477
Жан-Пол Блед, <i>Франц Јозеф и његов мит</i>	484
Јована Шалјић, <i>Осман Бикић и његов џајрећ</i>	485
Jovana Šaljić, <i>Osman Đikić and his Struggle</i>	500
Горан Латиновић, <i>Југословенско-италијански економски односи (1934–1936)</i>	501
Goran Latinović, <i>Yugoslav-Italian Economic Relations (1934–1936)</i>	510
Мира Радојевић, <i>Демократска странка и Споразум Цветковић–Мачек</i>	513
Mira Radojević, <i>Democratic Party and the Cvetković–Maček Agreement</i>	531
Драга Мاستиловић, <i>Срби из долине Неретве и Споразум Цветковић–Мачек 1939. године</i>	533
Draga Mastilović, <i>Serbs From the Neretva Valley and the Cvetković–Maček Agreement of 1939</i>	549
Војислав Павловић, <i>Мисија Вилијема Донована на Балкану, јануар–фебруар 1941.</i>	551
Vojislav Pavlović, <i>Mission of William Donovan in the Balkans January–February 1941</i>	564
Зоран Лакић, <i>Црна Гора у научном гјелу академика Милорада Екмечића</i>	565
Zoran Lakić, <i>Montenegro in the Scientific Work of Academician Milorad Ekmečić</i>	572
Е. Ю. Гуськова, <i>Сообщения ЦК КПЮ о состоянии межнациональных отношений в республиках Югославии в первое десятилетие после второй мировой войны</i>	573
Јелена Гускова, <i>Извештаји ЦК КПЈ о стању међунационалних односа у републикама Југославије у првој деценији после Другог светског рата</i>	586

Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности посвећује овај број Гласа академику Милораду Екмечићу који је у њој провео више деценија најпре као члан ван радног састава, да би потом био преведен у статус редовног члана. Академик Милорад Екмечић је био оснивач и дугогодишњи председник њеног Одбора за историју Босне и Херцеговине и члан више других одбора. Са успехом је обављао и дужност члана њеног Председништва. Академик Екмечић је био један од најугледнијих српских историчара, чије стваралаштво представља научну заоставштину немерљиве вредности. Његови радови јединствени су по богатој подлози која му је послужила за аналитичко расуђивање и синтетичко излагање. Оригинална тумачења и бриљантни закључци, исказани једноставним али изражајним језиком, зрачили су код њега особитом свежином.

Овај зборник садржи 33 оригинална рада и уводни рад посвећен академику Милораду Екмечићу. Потпуна библиографија радова академика Екмечића објављена је у традиционалној серији библиографија угледних академика.

Редакциони одбор

ЧЛАНОВИ РЕДКЦИОНОГ ОДБОРА:

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ, уредник
ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ
ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЛИЋ
ГОЈКО СУБОТИЋ
ЉУБОДРАГ ДИМИЋ
СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ
МИЛОШ КОВИЋ, секретар

НИКОЛА Б. ПОПОВИЋ

НЕДОУМИЦЕ О НАЧЕРТАНИЈУ

А п с т р а к т. – Питање *Начертанија* припада најужем кругу оних о којима је историјска наука достигла врхунске домете. Но, уз завидне резултате науке, текла је и ригорозна политизација теме, што је резултирало апсурдним поставкама. Ненаучни прилаз теми *Начертанија* види се када је реч о његовом настанку (ауторству) и квалификавању. Аргументовано је утврђено да је српска политичка мисао, са јасно дефинисаним националним идеалом (ослобођење и уједињење), била позната кнезу Адаму Чарториском када је предлагао да се начини план државне и националне политике Србије. То што је Чарториски са својим агентима саветовао, није била никаква новина политичком вођству кнежевине Србије. Саветовано је да се води политика у циљу стварања јужнословенске/југословенске државе, што је И. Гарашанин одбацио, а као циљ поставио ослобођење српских области (тада у саставу Турске) и њихово присаједињење кнежевини Србији. Из тога јасно произлази да спис (*Начертаније*) има српски карактер. Приписивање *Начертанију* великосрпског, југословенског карактера у чему су поједини аутори видели „српски имепријализам“ чисте су измишљотине које приличе квазинауци.

Кључне речи: српски национални идеал, национална држава, велике силе, национални програм, спољна политика

*Украјко да рекнемо: Србија мора наспојавати
да зданија Турске државе само камен по камен
оцељује и прима како би од овог доброг
материјала на сивом и добром шемељу
сивом царства српског оиди велику нову
српску државу саградиши и поидишну могла.*

Из Начертанија

Неспорно је да је утицај политике на историјску науку (историографију, историописање) у најопштијем и најконкретнијем виду, у свим временима, свим друштвима, свим државама, без обзира на идеологију, политички, правни, друштвенополитички поредак, био редован. Његову јачину и ритам одређивала је јачина државе, њен политички интерес, онако како га је формулисала владајућа бирократија и нациократија. У оквиру задатог државног (и националног) оквира налази се историчар, који објективно не може да искочи ни из свог времена, као ни из своје коже, а његова свест научника у непрестаном је искушењу. Историчар, колико год да је свестан својих објективних ограничења, под утицајем је властитог филозофско-историјског погледа, природе политичког интереса своје државе, нације и личног политичког и материјалног интереса. Цензура је у органској вези с тим (државна, партијскостраначка) као и феномен аутоцензура. Постојање цензура неповољно је утицало на квалитет научне продукције, која је често била на нивоу квазинауке.

Управо на теми *Начертанија* био је изразито видљив уплив политике. Заправо *Начертаније* и тема о наводној одговорности (кривици) Србије за Европски рат 1914. су теме које су биле извргнуте најјачем политизовању у неколико европских држава.¹ Недоумице о *Начертанију* су у прошлости могле бити и научноистраживачке природе (нови извори) што се можда може очекивати и у будућности,² али политички интонирани текстови изазивали су научну критику, која је тешко пролазила цензуру у инструментализованим медијима нарочито младих држава у југоисточној Европи, као и у средњоевропским и западноевропским државама.

Напори мноштва научника (без обзира на њихову националност) били су изузетно плодни; стечено је импресивно, релевантно знање, које се и у наше дане допуњује. Недоумице су углавном биле (да ли и опстале) у вези *карактера*, а делимично и *настајанка* (ауторства) Гарашаниновог списка. Код бројних аутора политичка свест управо око ових тема, одредила је њихово расуђивање и вредновање. На исти начин, политички мотивисане биле су и политичке радње различитих појединаца, политичких субјеката, који су у *Начертанију*, наводно проналазили оправдање за вла-

¹ Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918*, Просвета, Београд 1989, стр. 484: „Неспоразуми у науци о природи „Начертанија“ настали су тек када је немачка политичка идеологија након 1930. почела оптуживати Србију да је одговорна за рат 1914, па то везала за целу њену политику.

² Василије Ђ. Крстић сматра да што се „тиче научних питања која су везана за *Начертаније*, она су, углавном решена. То не значи да се сазнања о њему у неким појединостима не могу допуњавати међутим, готово је сигурно да се у глобалу ништа битније неће и не може мењати.“ – Илија Гарашанин, *Начертаније* (приредио и предговор написао Василије Ђ. Крстић), Гамбит, Јагодина, 2003, стр. 5.

стите поступке.³ Тај спис је у 20. веку, и све до данас, на разним странама света, писмено и усмено анатемисан, тако што су му оцртавани карактер, смисао и утицај на историјска збивања, што се применом методологије историјске науке не може доказати. У тим радњама употребљавани су термини, који се смисаоно не могу доводити у везу са *Начертанијем*. Тако кованица *великонационална* држава не значи ништа, јер није егзистирала у стварности света, те сходно томе ни наука је није могла дефинистати. Намеће се питање када национална држава може да добије атрибут „велика“?

У политици, науци, јавном говору користе се синтагме: *национална држава, једнонационална држава, вишенационална држава*. Није било спорно какав тип државе стоји иза наведених формулација, питање је који је од наведена три типа државе био планиран у *Начертанију*?

Недоумице о и око Гарашаниновог текста изазива и терминолошка непрецизност и недефинисаност појма „велика Србија“, „Велика Србија“. Гарашанин је само једанпут употребио реч–придев „велик-а“ напомињући да би нова српска држава била „велика“. При томе је свакако имао на уму величину територије српске државе 1844. године. Када је реч о наведеном атрибуту, који се приписује будућој Гарашаниновој држави, шта је природније од тога него вратити се у оно време, на суштину онога доба.

Требало би, у стварности, тј. животу, прошлости српске нације и њене државе, научним путем установити постојање програма образовања тзв. „велике Србије“, „Велике Србије“ као вишенационалне државе. У историографији написаној на разним језицима, на научним постулатима о Србији у новом веку није написан ниједан рад о томе. Није, јер ниједна влада, било кнежевине Србије, било краљевине Србије, било републике Србије, није написала спис програмског карактера у коме је омеђена Србија уважавајући наведени придев.

Кованице „великонационална“ и „вишенационална“ држава живе у речницима науке (sic!), политике, у јавном говору. Прва синтагма („великонационална држава“) је празан термин, беспредметан, јер никада није постојала таква држава, пошто је *национална држава* „велика“ онолико колика је њена нација ни велика ни мала.

Око смисла друге синтагме („вишенационална држава“) нема дилеме, то је држава у чијем саставу се налази више нација. Њен настанак је бескрајно једноставан и чини садржај знатног дела историје човечанства. Историјски пут је, опет, био крајње једноставан: национална држава је успевала да својој држави присаједини националну територију друге (других) нација чиме постаје вишенационална држава.

³ На пример Хашки трибунал у процесу суђења Слободану Милошевићу.

Србија је, као и друге области већински настањене Србима, била у саставу вишенационалне државе (Османско царство) а као самостална држава никада није образовала вишенационалну државу.

Поимање *Начертанија* немогуће је без знања о конституисању нација на Балканском полуострву. Органски део овог процеса, који се односи на Србе, јесу процеси исламизације и кроатизације дела српског становништва почев од 15/16. века.

Ако је наука објаснила настанак нације, утврдила елементе који је чине (језик становништва, територија, историја, традиција, материјална култура, уметност, национална свест, тј. свест о припадности) ако је наука утврдила број и настањеност нација на територији Балканског полуострва средином 19. века, ако се поуздано зна за *настанак нових нација* средином 20. века, баш на Балканском полуострву, онда је јасно да слика нација на том терену из средине 19. века није подударна са сликом која ће настати 100 година касније. Пренебрегавајући ову нову историјску реалност поједини научници и политичари граде „науку“ по којој је тежња Срба за ослобођењем и стварањем властите (националне) државе – империјализам. На тај начин, природна, закономерна тежња српске нације иманентна свакој нацији, да створи националну државу, бива анулирана. Управо на оваквом намерном (с политичким предумишљајем) неуважавању историјског стања феномена нације у југоисточној Европи, па у том оквиру и српске нације, дата је нетачна квалификација српске државне идеје и Гарашаниновог списка.

* * *

О *Начертанију* и И. Гарашанину су написане књиге, студије, справе, кумулативни историографски прикази.⁴ Историчар Радош Љушић у својој књизи⁵ наводи да је о *Начертанију* писало 65 историчара, а историчар Андрија Раденић, такође у својој књизи, додаје да се „тај импозантан број повећава даљим истраживањем.“⁶ У наше дане (Сајам књига у Београду, октобар 2016) појавила се и књига руског историчара К. В. Никифорова о истој теми.⁷ Све три књиге повезује иста врлина, тежња ка

⁴ Nikša Stančić, Problem „Načertanija“ Ilije Garašanina u našoj historiografiji. U: Historijski zbornik, [Zagreb], god. XXI–XXII, 1968–1969.

⁵ Радош Љушић, *Књига о Начертанију – национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, ИП Јефимија, Крагујевац, 2003. Прво издање: БИГЗ, Београд, 1993. (Даље: Р. Љушић, *Књига*).

⁶ Андрија Раденић, *Спољна политика Србије у контроверзној историографији. Од Начертанија 1844. до стварања Југославије 1914–1918*, „Службени гласник“, Београд, 2006, стр. 9.

⁷ Константин Владимирович Никифоров, „Начертаније“ Илије Гарашанина и спољашња политика Србије 1842–1853, „Службени гласник“, Београд, 2016.

крајњој објективности која почива на максимално изворној подлози, затим систематичност, информативност, познавање самог текста *Начертанија*, али и оновремене међународне сцене, амбијента у коме је живео и радио сам Гарашанин. Слободан сам да приметим да је Љушић писао своју књигу с амбицијом да све каже о својој теми, да стави тачку и на тему и на историографију о њој.

Пет година пре штампања своје књиге А. Раденић је у *Политици* објавио амбициозан текст (фељтон) под насловом: „Мит о Гарашаниновом *Начертанију*“.⁸ Књига Д. Батаковића, врло информативна, намењена је страним читаоцима.⁹ Наведене књиге (студије) настале су у нашем времену, а претходила су им осмодеценијска (са прекидима) архивска истраживања већег броја историчара, преиспитивања, осврти на историографију и политизацију теме. Управо политизација, подстакла је Р. Љушића (била један од три разлога) да се прихвати писања књиге о *Начертанију*, као и његовог објављивања „у изворном облику“, јер каже да је „често позивање на *Начертаније* из 1844. године, чак и искусних политичких делатника, а да документ нису прочитали или, ако су га прочитали, нису га разумели“.¹⁰ Биће да им историјска истина о *Начертанију* није ни била потребна.

Хрватски аутори Петар Шимунић, Мирко Валентић и Никша Станчић када почињу да пишу о *Начертанију*, већ у старту кривотворе име овог документа. За П. Шимунића 1944. године то је „тајни спис србске националне и вањске политике“, за М. Валентића реч је о „тајном пројекту српске владе о проширењу Кнежевине Србије и стварању Велике Србије“, за Н. Станчића то је „тајни план вањске и националне политике Кнежевине Србије из 1844. године“.¹¹

Наведене квалификације отварају прво, питање ауторства и друго, питање његове тајносји. Већ смо напред навели да нема доказа да је *Начертаније* владин документ. Н. Станчић пише да га је први обелоданио М. Вукићевић (М. Валентић каже: М. Вучковић) под насловом: *Програм сјољне полииике Илије Гарашанина на концу 1844. године*. Да ли је по-

⁸ Политика 30. и 31. децембар 2000, 1–2. јануар – 11. јануар 2001. (закључно).

⁹ Dušan Bataković, *The foreign Policy of Serbia (1844–1867)*. Иија Garašanin's *Nacertanije*. Beograd 2014. Р. Љушић је објавио критику ове књиге у: Љушић, Р. (2013), *Батаковићева књиџа о Начертанију или о једном даровитом преписивачу*, Нова српска политичка мисао, [online] Beograd, 3. јул 2016. Доступно на: <<http://www.nspm.rs/polemike/batakovicewa-knjiga-o-nacertaniju-ili-o-jednom-darovitom-prepisivacu.html>> [приступљено 5. септембра 2017].

¹⁰ Р. Љушић, *Књиџа*, стр. 11 (предговор првом издању).

¹¹ *Izvori velikosrpske agresije. Rasprave/dokumenti – kartografski prikazi*. Priredio Bože Čović, Zagreb, 1991. Видети и рад Н. Станчића у *Historijskom zborniku 1968–1969*.

грешио М. Вукићевић што је званични (службени) карактер документа свео на лично дело И. Гарашанина? Вукићевић је имао у рукама оригинал *Начерџанија* на коме није било ни наслова ни белешки о његовом званичном карактеру. Касније је Д. Страњаковић, објављујући *Начерџаније*, делимично задржао Вукићевићев наслов и додао реч „националне“: *Програм сјољашње националне пољопривредне Србије на крају 1844. године*.¹² Овако стилизован наслов може да наведе на закључак да је наведени спис државног, званичног карактера. Али, за то нема доказа. Ваљало би да и претпоставке имају основу, да се заснивају на чињеницама.

Творац документа одређује степен његове тајности или поверљивости (пов., строго пов.). Поуздано се зна да сви сачувани преписи и преводи *Начерџанија* не носе никакве одредбе (упуте) о тајности или поверљивости. Нема их, јер их није било ни на оригиналу. Нема основа ни логике сумњати да су баш сви преписивачи и преводиоци немарно обављали поверени посао или пак, да су самовољно изостављали делове текста укључујући и ознаке о тајности.¹³

Гарашанин је свој спис назвао „план“ (одмах на почетку) не одредивши му никакву тајност, мада је био педантни бирократа. Његово поступање са списом, недвосмислено упућује на то да је „план“ био интиман, лично мишљење, папир коме није дао званичну форму, а није га за живота ни пласирао у јавност.

Приписивање тајности можда произлази из тежње да се спису да ексклузивност, да се тиме подстакне занимање јавности, да се у старту компромитује, јер тајност, по науку историје, почесто може да кореспондира са завером, као нечасном радњом.

А. Раденић с разлогом истиче да је *Начерџаније* састављено „као нацрт у форми промеморије, у првом лицу јединине и множине [...] не безлично као у општеважећи(м) актима државе или друштвених институција.“¹⁴ И на другом месту Раденић понавља да када је реч о *Начерџанију*, оно није програмски формулисан акт, него би се пре могло рећи да се ради о „једној врсти промеморије.“¹⁵ Позивајући се на Вујаклијин лексикон, он подсећа да је промеморија „само подсетник за онога који се њиме кори-

¹² Р. Љушић, *Књижа*, стр. 187. Напомена под звездицом везана за наслов *Начерџанија*.

¹³ Чедомир Антић пише: *Начерџаније* није био тајни план. О њему се више знало у престоницама великих сила, него у српској јавности“. – Чедомир Антић, *Гарашанинова двестагодишњица*. У: *Начерџаније* Илије Гарашанина, Политика 15. и 16. фебруар 2012. (додатак).

¹⁴ А. Раденић, *н. г.*, стр. 11.

¹⁵ А. Раденић у фелтону, Политика 4. јануар 2001. (трећи наставак).

сти.¹⁶ Раденић је критичан према Д. Страњаковићу, као зачетнику мита о *Начертанију*, што подразумева и његово преувеличавање; „Страњаковић је у прецењивању значаја *Начертанија* пренебрегнуо да се већ у коментару аустријског министарства иностраних послова, *Начертаније*, иако се третира као великосрпски државни национални програм именује, и то неколико пута, као „мемоар“, значи као промеморија, што у ствари значи да не може бити истицао као програм. Програм је обавезујући за онога који га је саставио и одобрио.“¹⁷

Чињеница да је у Бечу *Начертаније* означено и као „мемоар“ и као „писан програм српске државне политике“ није изазвала коментар ни Страњаковића, ни Љушића. Љушић у својој књизи пише: „По свему судећи, аустроугарски конзул у Београду Кевенхилер послао је препис Начертанија почетком 1883. године. Препису претходи белешка сачињена у Бечу: Следећи мемоар потиче од српског министра Илије Гарашанина, највећег државника кога је Кнежевина имала у 19. веку. Мемоар је састављен концем 1844 године, ускоро пошто је, после протеривања Обреновића, новоизабрани кнез Александар Карађорђевић поставио Гарашанина за министра. Овај мемоар био је тада, као и 1859 године, пошто је кнез Милош Обреновић позвао Гарашанина у министарство, програм српске владе. И данас је важан јер га високо цени син Илије Гарашанина, данашњи министар унутрашњих дела, а познат је самом краљу Милану. – Оригинал је састављен српским језиком на плавкастој концепт хартији писан на пола стране (у ступцима) власторучно од Илије Гарашанина. Он се не сме схватити само као историјски документ пун духовних и поучних обрта, него такође као писан програм српске државне политике. – Беч августа 1883.“¹⁸

Писац белешке три пута употребљава термин „мемоар“, а два пута реч „програм“. Да ли је запао у противречност или је у недоумици: мемоар или програм?

Изгледа да службеника аустријског министарства текст *Начертаније* није забринуо. Напротив, он позитивно вреднује спис, као „историјски документ“, што би требало да значи и да није текући, актуелни. Очигледно је да Аустријанац познаје Србију, те као професионалац запажа садржајност и смисао документа и издиже га на ниво програма. Могуће је да искусни бирократа ово пласира само као упозорење (ради себе лично) без икакве потпоре. То што спомиње да Илијин син „високо цени“ документ и да је познат и „самом краљу Милану“ примиче документ савремености.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Р. Љушић, *Књига*, стр. 17–18.

При томе, не сме се сметнути с ума да у ово време (1883) у Србији доминира краљ Милан, да је на снази Тајна конвенција и политика пуног ослањања на Аустроугарску. Могуће је да с обзиром на такво стање и није било основа за забринутост у бечком министарству. Чињеница на којој истрајава Раденић је да садржај *Начертанија* „није био разматран и изгласан у надлежним форумима државе и институција нације.“¹⁹ Ту чињеницу не спомиње писац белешке у Бечу 1883. године.

Настанак *Начертанија* у идеолошком смисаоном и техничком смислу у историјској науци подробно је описан и објашњен, при чему је код појединих аутора веома видљив политички третман. Кроз објашњење настанка савршено се види и сам карактер списка, што опет, политичке писце и квазинаучнике није спречило да сходно свом политичком императиву и стилизују своје приче.

Време настанка Гарашаниновог списка, онако како су га протумачили поједини научници, открива неуважавање његове историјске условљености и националне димензије, која није била подударна са границима државе (?) Србије. Тако амерички историчар Д. Мекензи пише да је Гарашанин сматрао „да је ово најповољније време да се уобличи општи национални програм циљева Србије.“²⁰ Зашто „само“ Србије, а не српског национала остаје нејасно. И надаље код Макензија стоји: „Гарашанинови национални видици у зачетку одсликавали су његову средину и тежње бирократа и буржоазије којој је припадао. 'Начертаније', први прави програм унутрашње и спољне политике Србије, настало је на подлози многостраног раста и развоја.“²¹ Чему спуштање смисла *Начертанија* само на тежње буржоазије, када је његов примарни циљ био национално-ослободилачки?

Радован Самарџић пише: „Национални програм Илије Гарашанина стигао је благовремено, можда и са закашњењем, кад је у питању државна политика Кнежевине Србије; он је, међутим, био преурањен с обзиром на реалне научне могућности његове изградње.“²² Надаље, исти аутор образлаже да су „слабости оновремене српске историографије и етнографије биле очит разлог што *Начертаније* није одговарало стварним потребама Срба, и то без обзира на начин како је оно састав(љ)ено.“ У наставку стоји:

¹⁹ Као нап. 15.

²⁰ Дејвид Макензи, *Илија Гарашанин – државник и дипломата*, Просвета, Београд, 1987, стр. 62.

²¹ *Исто*, стр. 63.

²² Радован Самарџић, *Историјска основа Гарашаниновог „Начертанија“*. У: Илија Гарашанин (1812–1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, САНУ, Београд, 1991, стр. 13.

„Недовољна историјска и етнографска основа *Начертанија* била је један од узрока што је тај документ, уместо да постане национални програм једног народа, добио размере због којих је на балканским просторима, постао утопијски.“²³

За Радослава Стојановића *Начертаније* „представља аутентични револуционарни програм своје епохе. Његова реалистичност и конкретне политичке акције за његово остварење, које је водио Илија Гарашанин, уз широко повезивање с представницима других народа, овом плану дају значење политичког програма, не утопијске визије која је у том времену цветала на Балкану па и у Европи.“²⁴

Када је реч о настанку *Начертанија* Милорад Екмечић то овако објашњава: „Оно није плод домишљања српског министра унутрашњих послова Илије Гарашанина, нити његовог саветника Фрање Заха, као ни савета кнеза Чарториског. То је исцеђени сок српског историјског искуства борбе за самосталну и демократску државу од времена сукоба кнеза Милоша са руском дипломатијом 1833. То је резултат проверених веза са преставницима околних националних покрета. У настанку слике 'Начертанија' кнез Милош је дао садржај а Пољаци оквир. Рвање са контролом Русије и Аустрије над српском националном политиком, изградња словенски усмерене ср(п)ске нације – као језгра за државно окупљање Јужних Словена – у сарадњи са најближим суседним покретима, као и тежња за државом по западним демократским обрасцима јесте основни историјски смисао *Начертанија*.“²⁵

Из цитираног произлази да је *Начертаније* настало у „најповољније време“ по Србију, да је стигло „благовремено, а можда и са закашњењем“ (нејасна релативизација), да услед слабости историографије и етнографије није одговарало стварним потребама Срба, да није постало национални програм, да је зашло у утопизам, а с друге стране стоји мишљење да је оно било „аутентични револуционарни програм“, да се по њему радило без „утопијске визије.“

Нејасно је шта би *Начертаније* добило да су постојала јака историографија и етнографија. Одговор се налази код Екмечића када каже да *Начертаније* није плод домишљања српског министра (ни Заха, ни Чарториског), да је исцеђени „сок српског искуства“ од времена сукоба кнеза

²³ *Истио*, стр. 17.

²⁴ Радослав Стојановић, *Међународни положај Србије и политика Илије Гарашанина*. У: Илија Гарашанин (1812–1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, САНУ, Београд, 1991.

²⁵ М. Екмечић, *н. г.*, стр. 479–480.

Милоша са руском дипломатијом 1833. године.²⁶ Такође је нејасно зашто од 1833. године, зар српско искуство од раније није дејствовало?

Поодавно сам написао да је српски национални идеал (ослобођење и уједињење) поистовећен са српским националним програмом (национална држава) издиктирала историја, тј. живот српског народа од губитка самосталних држава у 15. веку. Целокупна историја Срба у новом веку била је одређена стањем у коме су се налазили, под влашћу, у саставу јаких суседних вишенационалних држава (Османско царство, Хабзбуршка монархија, Млетачка република). Са губитком државе није била изгубљена свест о њеном постојању, као ни жеља за њеном обновом. Тако је, временом, обнова српске државе постала средишња тема српске историје у новом веку, а живот ју је вратио на сцену историје на самом крају 20. и на почетку 21. века.

Историјској науци је одавно познато да су православни монаси са Балканског полуострва, после пропасти РOMEЈСКОГ ЦАРСТВА (Византија), маштали о настанку новог православног царства у лику Руског царства. Могуће је да су они били и први заговорници „охоле идеологије“ (Билингтон) „Москве као Трећег Рима, а Четвртог бити неће.“ Поуздано се зна да су српски калуђери, током 16, 17. и 18. века посећивали манастире Руске православне цркве, царски двор, крупне руске велможе, да су добијали материјалну помоћ, али и да су водили разговоре политичког карактера у којима је доминирало питање ослобођења од туђинске власти: мухамеданског царства и две католичке државе. Такође, у историјској науци је недвосмислено утврђено да је Српска православна црква сачувала свест о српској држави, заједно са еписком поезијом, усменом традицијом,²⁷ да је идеју државе наследио масовни, па елитни национализам, оружани ослободилачки покрет, српске династије, владе аутономне кнежевине, политичке партије, као и појединци који су самоиницијативно писали пројекте стварања нове српске државе са становишта целине српске нације. Тако је гроф Ђорђе Бранковић (1645–1711; грофовску титулу дао му је аустријски цар Леополд I, 1688. године) јуна 1699. године, предао мемоар аустријском цару о стварању Илирске краљевине у чијем саставу би били православни народи Босанци, Србијанци, Бугари, Рашани, Трачани, Албанци и Македонци. Бранковић се издавао за потомка српског деспота Ђурђа Бранковића па је предлагао да поменута Краљевина буде под његовом управом те да јој се присаједине Срем, Славонија са Осијеком а све да буде под врховном заштитом аустријског цара. Како су у Бечу разумели

²⁶ Исто.

²⁷ О косовском миту или косовском завету врло занимљиво је дело Станише Тутњевића: *Српски културни наратив – Нацрти за садржај српско културног обрасца у свешћу косовског наслеђа*, Свет књиге, Београд, 2016.

Бранковићеву идеју може се закључити по томе што су га (аустријске власти) држале у интернацији двадесет две године (1689–1711), све до смрти. У науци је оцењено да је Бранковић „први идеолог световне власти у српском народу.“²⁸

Вођство Првог српског устанка се пред руским властима енергично залагало за ослобођење и стварање независне српске државе, а о томе је током 19. века настало и неколико пројеката.²⁹

Са становишта наше теме вредно је нагласити да је Илији Гарашанину био јасан феномен државе, њена сврха. У једном његовом рукопису налази се следећи исказ: „Држава је природно – нужно условије историчног бића народа; ван државе човек нема живота нити историје: због тога свако човеческо дејствовање почиње тек с државом.“³⁰

Српски национални проблем (српска држава), што је предмет *Начерѣанија*, објективно посматрано морао се (и мора) сагледати у светлу снаге српског националног тела, јачине турске, аустријске државе, уплива руске империје (званично од цара Петра I), као и великих западноевропских држава, које су вековима одржавале успешне трговачке и политичке односе са Османским царством. Константа политике европских сила (и Аустрије) била је да слабљење или пропаст Турске не сме да донесе такве последице које ће омогућити надмоћ Русије на Балканском полуострву и Блиском истоку. Та константа одређивала је и однос европских сила према националним препородима и националним идеалима (држава) потлачених народа на Балканском полуострву; њихов напредак и крајњи успех никако није могао да буде изведен тако да буде користан конкурентској велесили Русији како су је доживљавали на Западу, где су од ње зазирали и страховали. Таква политичка филозофија рађала је и одржавала, са благим осцилацијама, русофобију, која је и одређивала конкретне антируске политичке подухвате, укључујући и рат (1853–1856).

У светлу реченог рађало се и стилизовало *Начерѣаније*, у заједничком раду три човека. Били су то: пољски аристократа, кнез Адам Чарториски (1770–1861), Чех (официр) Франтишек Зах (1807–1892) и Илија Гарашанин (1812–1874) на радном месту министра унутрашњих послова вазалне кнежевине Србије. Сва тројица су припадници словенских народа, који немају своју независну (националну) државу. Њихово образовање,

²⁸ Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког раја 1683–1699*, Нолит, Београд, 1976, стр. 113.

²⁹ Вид.: Радош Љушић, *Српска, великосрпска и југословенска државна политика Србије 1804–1918*. У: Велика Србија – истине, заблуде, злоупотреба. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Српској академији наука и уметности у Београду од 24–26. октобра 2002. године, Српска књижевна задруга, Београд, 2003.

³⁰ Р. Љушић, *Књижа*, стр. 135.

политичко расуђивање, деловање, животно искуство и мудрост (Чаториски у време писања *Начерџанија* има 73–74 године) свакако је одредило смисао *Начерџанија*. Одомаћено је мишљење о првенству Чаториског када је реч о идеји, али и садржини реченог списка (мемоара).

Како је дошло до тога да се Пољак и Чех баве животом Србије, положајем српског народа у целини, размишљањем о путевима његовог развоја, ослобођења и стварања нове, самосталне српске или јужнословенске државе? О томе они нису водили само богоугодне разговоре већ су приступили изради писаног програма – упута за конкретан политички рад чији је циљ био јасно фиксиран. Одговор је краће једноставан: циљ Чаториског био је стварање самосталне пољске државе. У том процесу видео је и улогу Срба, Јужних Словена, који би се са стварањем властите државе еманциповали и од Аустрије и од Русије што би одговарало Пољској. Ако је то тако, онда је јасно зашто су Чаториски и Зах били за јужнословенску (југословенску) државу, већу по површини територије, богатију, снажнију од само – српске државе. Тако није мислио Гарашанин. У крајњем исходу политика Чаториски – Зах почивала је на подударности интереса, али могла се схватити, идући линијом неминовне политичке себичности, и као инструментализовање Срба, Јужних Словена.

Кнез Адам Чаториски био је вансеријска личност и у свом дугом животу (и по савременим мерилима) проживео је много тога. Слови да је био школски друг и пријатељ руског цара Александра I (1801–1825). Млади Чаториски постао је саветник младог цара, затим помоћник министра иностраних дела, а од јануара 1804. до јуна 1806. године био је министар иностраних дела Русије. Касније (1830–1831), Чаториски је био вођа устанка у Пољској и до краја живота (у избеглиштву) лидер пољске политичке емиграције.³¹

Са становишта наше теме важно је нагласити да је Чаториски по природи свог радног места, министра иностраних послова Русије, био свакако упућен у односе Руског и Османског царства. У том оквиру неминовно је морао бити обавештен и о националној структури Турске, Аустрије у чијем саставу су биле и области насељене јужнословенским становништвом. Знање историје свакако му је говорило о ослободилачким тежњама, бунама тог света. У архиви руског министарства иностраних послова Чаториски је могао да прочита напис пећког патријарха Василија Бркића: *Опис турских области и у њима хришћанских народа*, који је предат Русима 1771. године, „као обавештајну грађу за онда намерава-ни рат Русије, ради ослобођења Балкана и васпостављања византијске

³¹ Љубомир Дурковић–Јакшић, *О настанку „Начерџанија“ 1844*. У: Илија Гарашанин (1812–1874), Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, САНУ, Београд, 1991.

империје, такозвани *Грчки пројект* Катарине II.³² Кажем да је Чарториски могао да прочита напис Бркића, а поуздано се зна да је у рукама имао план (мемоар) митрополита карловачког Стевана Стратимировића (руководио српском црквом у Аустрији 50 година, умро 1837. године) и у оригиналу и у изводу. Прота Стеван М. Димитријевић описао је настанак овог мемоара и његово уручење руском цару: „Због заобилазног и дугог пута свог Самборски није са собом понео, Стратимировићев мемоар, него га је у јуну месецу предао руском посланику у Бечу, да га овај спроведе у Петроград. Напису Стратимировића дат је наслов: Записка Стефана Стратимировића, православно сербскаво и влахијског митрополита, в угорском королевстве сушћаво, представленија чрез посредство рускаво протјереја А. А. Самборскаво Государју Имепратору Александру Павловичу, в 1804. году, об освобождении сербскаво народа вообшће.“³³

Митрополит Стратимировић на почетку свог мемоара, истакао је љубав и приврженост Срба према Русима следећим речима: „Нема под небом народа, који би имао толику љубав и наклоност према Русима и руским владарима, као Срби што су.“ Даље образлаже: „Једним језиком, благочашћем подједнаки Словени! Простота њихова простоти руској је пододна; на све стране, осим Русије, признати, они, поред све удаљености, једину наду на Русију имају. Нема ли начина и зар нема места, да се владалац Русије очински постара, да се овај добри словенски народ, који Русију и Русе увек воле, изведе у политичко биће, а с временом и у жељено политичко савезништво?“³⁴

Не знам какав утисак су ови емотивни русофилски митрополитови пасажии оставили на католика Пољака, кнеза Чарториског. Тада (1804) је као професионалац могао да остане равнодушан, јер је и цар Александар I био такав у односу на православље и словенство, али четрдесет година касније предлагао је (кнез) Србима дистанцирање од Русије.

Следећи митрополитови редови били су информативни: „Срби обитавају у Угарској на обема обалама Дунава, у Славонији, Хрватској, Далмацији – Приморју; такође и за овим пределима у земљама Турске до Јадранског мора; цео народ међу реком Савом од границе Влашке до Скадра у Албанији, међу реком Савом и Уном – Словено-Српски је с најнезнатнијим разликама наречја, тако да су и сви, који се налазе у Турској, рода и језика Словено-Српског“.³⁵ После реченог следи средишња

³² Ст. М. Димитријевић, *Стевана Стратимировића, митрополиита карловачког, план за ослобођење српског народа*. У: Богословље, орган Православног богословског факултета у Београду, година I, свезак 1, Београд, 1926, стр. 40.

³³ *Истио*, стр. 50.

³⁴ *Истио*, стр. 52.

³⁵ *Истио*.

идеја целог документа: „У садашњим приликама може се део овога народа, који под игом и угњетавањем турским стење, у самобитно политичко стање привести“.³⁶ У даљем тексту митрополит Стратимировић образлаже могуће политичке комбинације које би „сверуски велики император“ могао договорити са турским султаном тако „што васпостављање ове нове Српске државе не би било потпуно оцепљење предела њених од турске империје, него би Срби плаћали данак, и, сматрајући се зависнима од турске Пороте.“³⁷

Митрополит, иако лојални аустријски поданик када оцртава „нову српску државу“ објашњава да у њен састав треба да уђу Бока Которска и део Далмације, што би Аустрија „била дужна уступити“, у замену за део „данашње Турске Хрватске.“ Митрополит, Сремац, овоме додаје: „А кад би Аустрија и Срем уступила Српској земљи, о(н)да би јој се у замену могао предати Влашки предео до реке Олте.“³⁸

Надаље, митрополит опрезно предлаже да би „руски императорски дом“ за владаоца српске државе могао да одреди једног од својих великих кнежева, а ако „государ“ то не хтедне могао би да одреди „неког од немачких зетова или шурака, или других савезних пријатеља својих, али нарочито протестаната, који би везу и источно православно благочашће ма и потомству примио.“ Своју приврженост монархији као облику државе митрополит образлаже кратко: „Због грубости народа републиканска конституција у самом почетку не би могла корисна бити, него јој треба претпоставити монархијску управу.“ Митрополит је објашњавајући свој предлог нашао за сходно да напомене да је „уз достигнуће нове Словено-Српске државе толико живо представља мојему уму и срцу, тако је то корисно Руском императорском дому, толико је славно за сав Словенски род, да никакав и најтежи труд, никакви и највећи трошкови ради постижења овога не могу бити сувише велики.“³⁹ При крају свог мемоара митрополит опет скреће пажњу на словенство те емотивно, али са дозом суздржаности, упућује вапај: „Еда ли је већ заборављена љубав словенског рода и језика у Русији, и зар да се бедни Срби чак очајати и под Турским тиранством вечито изгубити имају [...] Ти, који си ове савезе учинио и снаге им задахнуо, зар ћеш Ти попустити и оставити их да заборављени буду и од стране Александра Великог и да буду изгубљени до краја.“⁴⁰

³⁶ *Истѿо*. (подвукао Н. Б. П).

³⁷ *Истѿо*.

³⁸ *Истѿо*, стр. 53.

³⁹ *Истѿо*, стр. 54.

⁴⁰ *Истѿо*, стр. 55.

Како је министар Чарториски разумео митрополитов мемоар видљиво је из министрових мемоара (објављени у Москви 1912) у којима образлаже своје погледе о спољној политици Русије: Тако каже: „Мој политички програм, чији је основ био правичност и законитост, неминовно је водио и поступном васпостављању Пољске краљевине [...], али је сам избегавао изговарати име Пољске. Идеја њеног васпостављања истицала је сама собом из мога програма и оног правца, који сам је хтео дати руској политици. Ја сам говорио само о поступном ослобођењу народа, који су неправедно лишени њихове политичке самосталности; ја се нисам бојао говорити о Грцима и Словенима, јер слична мисао није се укрштала са погледима и жељама руским [курзив у оригиналу]; при том, по логичкој доследности ти исти принципи природно су имали бити примљени и према Пољској.“⁴¹

А када је реч о Словенима и Турској мишљења је да би Турску било боље „оставити је за сад онакву, каква је, променити положај Србије, Црне Горе, којој треба придодати Котор, и Јонске Републике [курзив у оригиналу]... Главни део владавине Турске треба да буде раздвојен на самосталне области које би се користиле аутономијом и биле обједињене општом федеративном управом. Русија може обезбедити себи одлучни и законити утицај на ову федерацију, ако његовом *Императорском Величанству буде остављена пунотла императора или протектора словенских и источних народа*“ (курзив у оригиналу). У наставку описивања своје политике Чарториски каже и следеће: „На случај, ако би потребно било снабдети се сагласношћу Аустрије, онда се њој може дати Хрватска, део Босне и Влашке, Београд, Дубровник итд.“⁴²

Цитирајући овај део изказа Чарториског, прота Ст. Димитријевић благо тријумфује: „Не види ли се у овим комбинацијама не само утицај, него по негде и буквално понављање из Стратимировићевог плана?“⁴³

Из свега изнесеног може се закључити да је кнез Чарториски своја *почетна сазнања* (1804) о српском националном проблему добио са српске стране, што ће бити искоришћено у фази формулисања *Савеза*,⁴⁴ биће свакако укључено и у *План Ф.* Заха и само *Начертаније*. Током дугогодишњег живота Чарториски је могао да обогати своја знања о Османском царству и Србима, интересима Аустрије, Русије у југоисточној Европи, као и политици западноевропских сила. Но, вредно је нагласити да сва та нова

⁴¹ *Истѡ*, стр. 59.

⁴² *Истѡ*.

⁴³ *Истѡ*.

⁴⁴ Наслов оригинала: *Conseils sur la conduite suivre par la Serbie*. Објављено у: Р. Љушић, *Књиџа*, стр. 152–160, под насловом који је дао Д. Страњаковић, Састав који је предао Гарашанин кнезу Александру 1845. године.

сознања нису била погибелна по основну Стратимировићеву идеју, без обзира колико је она одговарала одређеној држави. Идеје се рађају, не пропадају, оне бивају реализоване (или нереализоване), али нико не зна када.

А када је реч о новим изворима знања Чарториског (и Заха) о Србији, њиховим политичким претензијама, видно место припада британском дипломати, публицисти истакнутом русофобу, Дејвиду Уркварту. Но, одмах ваља рећи да све што је од Уркварта долазило о српским темама почивало је на његовим сазнањима стеченим током боравка у Србији, дакле из *српског извора*.

Захваљујући М. Екмечићу Урквартова улога је детаљно описана, те Р. Љушић с разлогом констатује да „питање о српском пореклу идеја изнетих у *Начерџанију* Екмечић је коначно решио. Вучковићеве напоре крунисао је сазнањима о делатности Дејвида Уркварта.“⁴⁵

Д. Уркварт је био секретар амбасаде В. Британије у Цариграду, познавао је илирце у Хрватској, а понајбоље Пољаке, агенте Чарториског. Њихова сарадња, после пропасти устанка у Пољској (новембар 1831) свакако је била заснована на антируској политичкој платформи. Ако је Чарториски у својим политичким разматрањима и комбинацијама предвиђао еманциповање Срба од Русије, што би било учвршћено стварањем јужнословенске државе, лако је претпоставити да је то било у складу са традиционалном политиком В. Британије, чији је Уркварт био службеник. Форин офис је финансирао часопис *The Portfolio*, који је објављивао Уркварт.⁴⁶

Д. Уркварт био је четири пута – 1832, 1833, 1834. и 1837. године у Србији, разговарао са кнезом Милошем и његовим људима. О томе је, разумљиво, подносио извештаје својој влади, а 1835. године објавио је књигу: *England, France, Russia and Turkey* (књига је имала пет издања). М. Екмечић је утврдио да је Уркварт марта 1843. године „написао прву верзију српске националне доктрине“ под насловом *Нацрт мемоара српске владе* (*Projet et Memoire*) што је и објавио у часопису *The Portfolio* августа 1843. године.⁴⁷ Из изложеног произлази питање какве то има везе са идеологом *Начерџанија* кнезом Чарториским?

Има, а Екмечић то овако описује: „Већ 1833. је кнез Милош обрзложио енглеском дипломатком емисару Дејвиду Уркварту да жели извести Србију испод руског протектората и тражио помоћ Енглеске и Француске у том смеру. У то време је Чарториски дошао у везу са Урквартом и британском владом. Од 1835. Урквартова публикација ‚Portfolio‘ је почела да издаје заплењене руске документе који је Чарториски донео са собом

⁴⁵ Р. Љушић, *Књига*, стр. 48.

⁴⁶ Милорад Екмечић, *Евројска позадина. У: Начерџаније* Илије Гарашанина, Политика 15. и 16. фебруар 2012.

⁴⁷ *Исто*.

из Варшаве након окончања устанка 1831. То је била основа за успоста-вљање шире сарадње између Чарториског и Уркварта, па није чудо да му се Урквартови извештаји о Србији 1833. и копија његове конверзација са кнезом Милошем нашли у архиви Чарториског. Без сумње су послужили као основа за опште изучавање српске политике тога времена, а одатле су пренети у дубинску подлогу „Начертанија” 1844⁴⁸. Надаље, Екмечић од-решито закључује: „Први историјски импулс за стварање дугорочног на-ционалног програма код Срба који се зове „Начертаније”, дошао је од кне-за Милоша, али га у сувислој и систематичној форми први на папир ставља Дејвид Уркварт.“⁴⁹

Шта је кнез Милош говорио Уркварту делимично је познато, али извесно је да све што је Милош говорио и другим странцима о својој по-литици – животу у Османском царству и српским или личним претензи-јама (за неке маштањима⁵⁰ о независности и ослобођењу српских области, тада још под турском влашћу) могао је говорити и Уркварту, а то значи и Чарториском и његовим агентима.

Време од Акерманске конвенције (септембра 1826) преко Једрен-ског мира (септембра 1829) закључно са руско-турском Тајном конвенци-јом потписаном у Ункјар Исклесију (1833) било је доба очитог, доминант-ног утицаја Русије на Турску. Живот је изискивао и мисао и делање, али у ком правцу? Војислав Вучковић лепо пише да „када су Руси освојили Једрене, 1829, и нашли се пред вратима Цариграда, распад царевине из-гледао је н(е)избежан, а опасност од поделе већа него икад. Којој ће сили Србија бити додељена? Шта ће остати од њене самосталности? Извојева-ну аутономну управу Турска није била у стању укинути, али моћнијим царевинама, Аустрији и Русији, то не би било тешко учинити. Пред том опасношћу Милош се ухватио за мисао да се само једна јако увећана Ср-бија може одупрети захвату будућих делитеља отоманске државе.“⁵¹

Кнез Милош никако није био усамљен у размишљањима о будућно-сти Србије и српског народа. Вучковић подсећа на мемоар београдског митрополита Леонтија који носи наслов: *Memoire statisque et historique sur les resiourees de la Servie et ses transactions avec la Porte Ottomane*. Овај момоар митрополит је доставио молдавском кнезу Струза, а овај руском канцелару, грофу Неселроде са пропратним писмом од 4. марта 1829. го-дине. Између осталог у мемоару пише: „Кад би ми било допуштено да

⁴⁸ М. Екмечић, *Стварање*, стр. 470–471.

⁴⁹ *Истио*, стр. 473.

⁵⁰ Слободан Јовановић: „Милош је имао ту особину великих људи да жели ствари које изгледају немогуће обичном свету“.

⁵¹ Vojislav J. Vučković, *Knez Miloš i osnovna politička misao sadržana u Garašaninovom „Načertaniju“*. U: *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*. Beograd, 1957, 1, str. 35.

принесем дневној политици прилог својих размишљања, ја бих приметио да су Србији битно потребне две ствари: мир и раширење њених граница. Србија којој управља Милош нема више од 600 квадратних нем. миља. Она је одређена својим географским положајем да постане језгро (foyer) словенских народа... јер све пограничне области стењу под јармом муслиманске тираније или су изложене гоњењу фанатизмом католичке цркве; њихови становници имају упрте очи на Србију, која им може дати сигурно уточиште“.⁵²

Шта је сам Милош директно говорио појединим страним дипломатама одавно је познато захваљујући њиховим извештајима. Тако у писму (6. јун 1834) француског дипломате Боа ле Конта министру де Рини забележен је Милошев монолог: „Требало би једанпут свршити с царством које се руши, и пустити све народе, којима је ради њега уништена народност, да уживају живот који им припада. Нека нам се допусти, да се ослободимо Турака који још заузимају наше градове. Нека се Србима и Грцима, Арбанасима и Бугарима да да управљају сами собом у земљама у којима живе [...] зашто покоравати један народ другоме народу? Све је то противно природном реду, а природа, најпосле, никад не престаје да своје право тражи. Што се тиче помисли о подели Турске између сила, тиме се зло не би умањило, него би се још погоршало, а тиме би се за у будуће спремили само нови и бескрајни заплети.

Што се мене тиче, ја ово изјављујем да за мога живота не могу очима видети да мој народ поделом припадне каквом другом народу. Оно што ми хоћемо то је независност“.⁵³ Милош се Ле Конту жалио да више не сме да рачуна на старе заштитнике а да праву опасност за Србију види у савезу Русије и Аустрије. Потенцирао је да је Русија против независности Србије наводећи речи Орлова – Д. Давидовићу: „Али знате ли да то што тражите Београд значи да хоћете да се направите савршено независним.“⁵⁴

Ко су све, поред Милоша, били саговорници Француза лако је поуздано претпоставити, а понајважније, са становишта наше теме, јесте да је Ле Конт закључио да је Милошев политички циљ обнова српске царевине од оних области у којима је „народност једног истог племена, које говоре једним истим језиком.“⁵⁵

Када је реч о српској политичкој мисли уграђеној у *Начерџаније* вредно је вратити се у време отварања конзулата у Србији (септембар

⁵² Исто, стр. 36–37.

⁵³ Владимир Стојанчевић, *Политички погледи кнеза Милоша Обреновића на њихово ослобођење балканских народа*. У: Историјски часопис, орган Историјског института Српске академије наука, Београд, 1959, књига IX – X, стр. 348.

⁵⁴ V. Vučković, стр. 40–41.

⁵⁵ Исто, стр. 41.

1836 – март 1839) када су дошли аустријски, енглески, руски и француски конзули. Кнез Милош био је респектабилан саговорник, као и његов „велики везир“⁵⁶ Димитрије Давидовић, па Аврам Петронијевић и други. Посебно место припада Италијану Бартоломеу Куниберту, Милошевом лекару, поузданику, који ће бити и преводилац. Захваљујући том послу Куниберт ће постати извор сазнања о Милошевим разговорима са конзулима. Уз то ваља знати да је Куниберт био истакнути русофоб и аустрофоб (Мих. Гавриловић) те да ће бити заврбован од стране енглеског конзула Џорџа Лојда Хоџеса, који је дошао у Београд 17. маја 1837. године.⁵⁷

Хоџесови први разговори у Србији, циљ његове мисије, (не)успех одавно су описани од стране српских и британских историчара. Са становишта наше теме занимљиво је сазнати која би политичка реч кнеза Милоша могла оставити утисак на енглеског конзула да би је он могао проследити даље. Куниберт пише како је разговарао са Хоџесом, како је овај вршио притисак на њега, уверавајући га „да је Енглеска решена да чини све што јој буде могућно како би замрсила конце Русији у овој земљи, само ако Кнез Милош хоће да јој се повери.“⁵⁸

Од Куниберта сазнајемо да је нуђена погодба са енглеске стране, тј. потпора Милошу „ако остане веран везама и дужностима које га везују за Отоманску Царевину и да на интересе Високе порте гледа као на своје властите, сматрајући за своје непријатеље све оне који би тежили за тим да посредно или непосредно раде на рушењу, крђењу или комадању Турске.“ На ову енглеску понуду Милош није могао да пристане, пише Куниберт, јер му се „чинило да не би добио ништа друго осим новог господара ако би се наместо Русије потчинио утицају Енглеске или ма које друге силе.“⁵⁹

Питањем удела српске политичке мисли у *Начертанију* бавио се Војислав Вучковић у неколико својих радова да би у једном резолутно закључио: „Српско порекло политичке мисли садржане у *Начертанију* не може бити доведено у сумњу.“⁶⁰ Преварио се, сумња и критика његовог писања о *Начертанију* дошла је са стране Радослава Перовића, али не са научне, већ политичке тачке. То је дало основу Р. Љушићу да констатује: „Огрезао у марксистичкој фразеологији, сујетан и нетрпељив, Перовић је

⁵⁶ Р. Љушић открива да је ову кованицу први употребио Ј. Копитар.

⁵⁷ Đorđe N. Lopičić, *Studije i ogledi iz međunarodnog prava, međunarodnih odnosa i diplomatije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2016, str. 55.

⁵⁸ Бартоломео Куниберт, *Српски усџанак и њрва владавина Милоша Обреновића*. Београд, 1988, књига друга, стр. 117.

⁵⁹ *Истио*, стр. 119.

⁶⁰ Као нап. 51, стр. 43.

испољио потпуну нетолерантност неумесним тврдњама на Вучковићеве погледе и његову личност.⁶¹

Перовићева критика Вучковићевих радова у којима описује „српско порекло политичке мисли садржане у *Начертанију*“ почиње оспоравањем Гарашаниновог ауторства *Начертанија*. Он сматра да је овај спис „скоро дослован препис ‚Плана‘[...] са Гарашаниновим изостављањима (у већој мери) и његовим допунама и преиначењима (у мањој мери) и најчешће у небитним стварима“.⁶² Овде треба стати и запитати се како је Перовић могао да не види да Гарашанинова „изостављања“ и „преиначења“ нису „небитне ствари“, већ да су суштински променила смисао *Начертанија*. Зах је експлицитно писао да треба радити на стварању јужнословенске (југословенске) државе, а после Гарашанинове руке све словенско, јужнословенско (југословенско) је прецртано и замењено речима српски, српска, али о томе касније.

Р. Перовић свесно или несвесно запада у противречност када пише да је Гарашанин прихватио Захов *План* и у облику *Начертанија* га „саобразио евентуалним могућностима српске државе и непосредним [ваљда и дугорочним] циљевима српске буржоазије“. Каже да је Гарашанин јужнословенску концепцију *Плана* претворио у „српски национални програм“, што је тачно, али на другом месту то зове „великосрпски програм“ што је чисто празнословље. Но, не сме се заборавити да је хрватски историчар Мирко Валентић 1961. године уочио контрадикторност Перовићеве поставке по којој је Гарашанин дао *Начертанију* концепцију другачију од оне коју садржи његов предлог, а ипак негира да је Гарашанин његов аутор.⁶³

Р. Перовић је био упоран у својим конструкцијама, које су почивале на чистим произвољностима, да Гарашанин „због недостатка политичке културе и опште теоретске подлоге [...], у то рано доба свог државничког почетништва“, није могао бити чак ни инспиратор *Плана* и да је због тога преписао у *Начертаније* његов највећи део. Наводећи управо речено хрватски историчар Никша Станчић увиђа противречност те каже: „Гарашанинове исправке и испуштања Перовић сада оцјењује другачије него прије и сматра их ‚далекосежним‘“.⁶⁴ Станчић је верно представио Перовићеве погледе, па и његов крајњи, резолутни став „да Гарашанин није аутор ‚Начертанија‘ и инсистира да се његово име више не веже уз тај документ који би, по њему, требало називати ‚Начертанијем из 1844‘. “Но,

⁶¹ Р. Љушић, *Књига*, стр. 33.

⁶² N. Stančić, *н. г.*, стр. 186.

⁶³ *Истио*, стр. 187.

⁶⁴ *Истио*.

извори којима данас располажемо, каже Станчић не могу потврдити ову претпоставку.⁶⁵

Перовићева критика Вучковићевих схватања и тумачења о и око *Начертанија* није произвела подстицајну недоумицу; ваљда је онда, као и данас, било јасно да је политичка свест проузроковала критику. Уплив политике, прецизно политичког схватања о феномену југословенске државе, приметан је и код Станчића када дефинише карактер *Начертанија*. Он каже да је Р. Перовић „комплексније од свих аутора сагледао однос унутрашњих и вањских фактора који су увјетовали постанак ‘Начертанија’ управо у таквом облику какав је оно добило. Уза све то, његова оцјена концепције ‘Начертанија’ као српске, с оградом о, извесним ‘великосрпским примесама’ није на мјесту.“⁶⁶ Да застанемо на тренутак: није на месту што је изостављено дефинисање, прецизирање синтагме „великосрпске примесе“. Нејасна је количина и смисао „примеса“, а на страну што је и појам-атрибут *великосрпски* беспредметан. Стога цитирана Станчићева реченица биће да је производ политичке свести, која се огледа и у следећем Станчићевом резонувању: „Циљ којем је ‘Начертаније’ тежило било је доиста стварање српске државе и по том је оно имало српску концепцију, али објективно гледајући (а елементе таквог гледишта налазимо код В. Чубриловића) стварање посебних национално хомогених држава на славенском југу, напосе ако се ради о Србима и Хрватима, није било могуће. Национално уједињење Срба, а исто тако и Хрвата било је могуће једино у оквиру заједничке државе.“⁶⁷

Да је Станчић ставио тачку после „имало српску концепцију“ остао би на терену науке, али настављајући „објективно...“ прешао је на поље политике (изгледа лојалан југословенски грађанин), политичког мишљења по коме је настанак југословенске државе било безалтернативно, што је догма свих приврженика југословенске идеје и југословенске државе. Тај политички, прагматични разлог проузроковао је приписивање југословенске концепције Гарашаниновом спису.

Наводни марксистички историчари *Начертаније* су видели као производ „србијанске буржоазије, као дело ‘капиталистичке државе’“, што се представљало као класни приступ, при чему се превиђала његова опште-национална димензија. Национално ослободилачка политика (и планови) вазалне кнежевине Србије у Гарашаниново доба није се тичала само једне класе, већ је била проузрокована стањем у коме се налазила цела нација.

Да би се утврдило ауторство *Начертанија* или опсег коауторства Ф. Заха (аутор *Плана*) и И. Гарашанина (аутор *Начертанија*) примењен је,

⁶⁵ *Истио*.

⁶⁶ *Истио*.

⁶⁷ *Истио*, стр. 193.

само на први поглед, занимљив методолошки поступак: пребројавање Захових речи (из *Плана*) које се налазе у *Начертанију*. Гарашанин је преузимао речи, реченице, формулације са смислом које им је дао експерт Зах, ако се с тим саглашавао, а у супротном их је одбацивао. Још је Д. Страњакović тврдио да је око 90% *Плана* уграђено у *Начертаније*, а године 1968. на то се вратио амерички историчар Чарлс Јелавић, па 2001. године А. Раденић и 2012. године Слободан Г. Марковић.

Овај метод био би продуктиван када би речи имале исти смисао, те би онда њихова количина била меродавна. А. Раденић у својој амбициозној расправи⁶⁸ каже да *Начертаније* укупно има 5.397 речи. Од тога Захових (из *Плана*) 4.489, а Гарашанинових 908. У процентима 83,18% Захових, 16,82% Гарашанинових. Раденић наводи неке речи, формулације, које је Гарашанин преформулисао те на основу тога једноставно закључује: „Захов *План* је прожет јужнословенским обележјем а Гарашаниново *Начертаније* српским.“⁶⁹ На другом месту Раденић то развија овако; „Зах је при састављању *Плана* имао у циљу далекосежни циљ стварања југословенске, односно јужнословенске државе са центром, по дејству стоже-ра у Србији, па према замислима предлагача, вође пољске емиграције у борби против Русије и Аустрије. Гарашанин пак имао је пред очима прагматички циљ ослобођења Србије од преосталог турског јарма и уједињење свих Срба у границама *српских земаља* [курзив А. Р.] српске државе.“⁷⁰

М. Валентић пише: „Između Zachovog *Plana* i Garašaninog *Načertanija* postoje goleme koncepcijske razlike.“ Као доказе наводи упоре-до делове текста *Плана* и *Начертанија* овако:

Zach

„Iz ovog poznanja kao osnovna čerta i temelj srbske politike, da ona mora biti *južno slavenska*“ (istaknuto u originalu).

Garašanin

„Iz ovog poznanja proističe čerta i temelj srpske politike, da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve *naroda srpske koji ju okružavaju*“ (istaknuo M. V.).

Zach

„Slavenska politik(a) Srbije“.

Garašanin

„Politika Srbije“.

⁶⁸ Као нап. 8.

⁶⁹ *Истио*.

⁷⁰ *Истио*.

Zach

„[...] da se tursko carstvo u nezavisnu i samostalnu *slavensku državu* (istaknuo M. V.) promeni.“

Garašanin

„[...] da se tursko carstvo u jednu novu nezavisnu *kristijansku državu* (istaknuo M. V.) promeni.“

Zach

„O sredstvima koima bi se sjedinjenje sviju južni Slovena izdejstvovati moglo.“

Garašanin

„O sredstvima kojima bi se cjelj srpska postići mogla.“

Zach

„Srbija naprotiv toga mora želiti, da od zdanija turske države samo kamen za kamenom odcepi i uzme, kako bi od ovog dobrog materijala na stalnom i tvrdom temelju starog carstva srbskog, opet *veliku novu slavensku državu* (istaknuo M. V.) sagraditi i podignuti mogla.“

Garašanin

„U kratko da rekнем: Srbija mora nastojavati da od zdanija turske države samo kamen po kamen ocepljuje i prima kako bi od ovog dobrog materijala na starom i dobrom temelju *starog carstva srbskog, opet veliku novu srbsku državu* (istaknuo M. V.) sagraditi i podignuti mogla.“

После ових цитата⁷¹ бива јасно да је А. Раденић извео, напред наведени закључак, као једино могући. Али (не лези враже!) Валентић ће упркос властитом увиду у чињенице *Начерѣанију* приписати великосрпско обележје. Како? Једноставно, надвладала је политичка свест над свешћу и савешћу научника.

А. Раденић када наводи број Захових, па Гарашанинових речи (и проценте) не каже да ли је то сам утврдио или преузима од неког аутора. Слободан Г. Марковић нас не оставља у дилеми када пише о истој теми. Јануара-фебруара 2012. године пише: „Амерички историчар Балкана, Чарлс Јелавић, уочио је 1968. да *Начерѣаније* преузима из Плана *џошово* дословно око 90% текста. Одлучио сам да овај однос лично истражим и утврдио да је од 5.382 [код А. Р.:5.397] речи које садржи *Начерѣаније* 4.545 [код А. Р.: 4.481] преузето дословно од Заховог плана, а то чини

⁷¹ Преузето из: Mirko Valentić, *Prva programska formulacija velikosrpske ideje*. U: Izvori velikosrpske agresije [...] Zagreb, 1991, str. 49–52.

84,4% укупног текста, а од осталих 15% текста у мање од половине су унесене релеванте измене док се у осталом делу како појашњавају ставови из главног текста. Измене *Начерџанија* у односу на *План* своде се тек на нешто више од 5% текста. Из тога је јасно да је аутор и *Плана* и *Начерџанија* Франтишек Зах, односно да је *Начерџаније* сажет, и у појединим деловима прерађен, *План*. *Начерџаније* дакле није дело једног српског политичара, већ чешког емигранта који је за његово састављање користио нацрте кнеза Чарторијског.⁷²

У критици Батаковићеве књиге⁷³ Р. Љушић се запитао: „Да ли се бројањем речи у *Плану* и *Начерџанију* може решити проблем ауторства другог списка?“ Затим одговара: „Наравно да не може, јер у овом случају квантитет је занемарљив у односу на квалитет и нове идеје које су наметнуте Гарашаниновим интервенцијама.“ И на другом месту Љушић је експлицитан у закључивању када каже да „проблем не решава број преузетих речи нити коначан проценат преузетог текста, већ смисао и суштина интервенције [...] на што су још давно указали многи повесници.“

Нецелисходност бројања речи (Захових, Гарашанинових) у поступку утврђивања ауторства *Начерџанија*, толика је да није ни требало да се врши, ако се желело остати на терену историјске науке. Утврђивање властности речи има смисла само онда када уважавамо њихов смисао.

Па и у том случају број постаје ирелевантан – немоћан пред претретавањем *само две речи*: словенска, јужнословенска, уместо којих су уписане: србска-српски. Заменом ових речи Гарашанин је у корену изменио смисао *Начерџанија*. Но, бројним ауторима⁷⁴ то није била препрека да *Начерџаније* окарактеришу као „великосрпски програм“ што би требало да значи да му је циљ стварање „Велике Србије.“

Нико од ових аутора није навео које *области* би се нашле у тој „ВС“, а Гарашанин је то урадио. По њему, Србији би требало да се „приљубе“ Босна и Херцеговина, Црна Гора, Стара Србија, северна Албанија (излаз на море). Имајући у виду речено, руски историчар К. Никифоров каже „према нашем мишљењу, програм није ни свесрпски будући да се тицао само оних Срба који су били под турском влашћу.“⁷⁵ Речено се не може оспорити ни пренебрегнути.

⁷² Слободан Г. Марковић, *Захов документи и његови тумачи*. У: *Начерџаније* Илије Гарашанина. Политика 15. и 16. фебруар 2012. (додатак).

⁷³ Љушић, Р. (2016), *Батаковићева књига о Начерџанију или о једном даровитом иреписивачу*, Нова српска политичка мисао, [online] Београд, 3. јул 2016. Доступно на: <http://www.nspm.rs/polemike/batakoviceva-knjiga-o-nacertaniju-ili-o-jednom-darovitom-irerisivacu.html> [приступљено 5. септембра 2017].

⁷⁴ Р. Љушић у својој књизи о *Начерџанију* наводи велики број аутора.

⁷⁵ К. В. Никифоров, *н. г.*, стр. 106.

Већ сам на првим странама овога текста рекао да је термин „великосрпски“ беспредметан. Шта се под њим подразумева, који му се смисао приписује нико није образложио. Такође синтагма „великосрпска држава“ је чисто празнословље. Никада у прошлости било које нације није постојала држава која би се могла окарактерисати као „великонационална“, јер национална држава је онолика колика је дотична нација. Но, без обзира на изнето, мноштво аутора каже да „*Начерџаније* има великосрпску концепцију.“ Али, ту није крај, за исти спис се везују и следеће синтагме, које су редовно са негативном конотацијом: „великосрпска државна традиција“, „експанзионистичка политика Србије“, „великосрпска идеологија“, „обнова српског царства“, „сценариј великосрпске политике“, „србоцентризам“, „империјалност као темељна српска концепција“ и др.

Шампион у политичким квалификацијама *Начерџанија* је Дамир Агичић када овако пише: „Политика коју је почео водити Илија Гарашанин означава почетак србијанског империјализма“. ⁷⁶ А када је реч о империјализму свакако се мисли на поробљавање, кога другог до несрпских народа, како Агичић пише. Наравно Агичић то зна, па зато и наводи следеће: „Замисао о проширењу граница мале аутономне кнежевине на сусједне несрпске земље зачала [се] у србијанским политичким круговима.“ ⁷⁷ Цитирано је уопштено, необавезујуће, празнословље. Да је то било могуће, сваки научник би навео да су државни органи вазалне кнежевине Србије донели одлуку (усвојили документе) у горњем смислу. А када се каже „несрпске земље“ аутор запада у противречност јер пише да је „средином 19. стољећа процес формирања нација на славенском југу био у зачецима, а код неких нација нити на том ступњу, па се тако могло подметати.“ ⁷⁸ Опет остаје нејасно – подметати шта? Или има или нема „несрпских нација“ које *Начерџаније* предвиђа у будућој држави? Гарашанин је управо одбацио све Захове предлоге о укључивању „несрпских земаља“.

* * *

На основу свега изнетог јасно произлази да је *Начерџаније* имало национално-ослободилачки карактер, који је био одређен положајем у коме се налазио цео српски народ. Кнез Милош, његови сарадници, Гарашанин и његови истомишљеници, нису могли искочити из своје коже, из

⁷⁶ *Истио*, стр. 34. Реч је о књизи: Damir Agićić, *Tajna politika Srbije u XIX stoljeću*. Zagreb, 1994.

⁷⁷ Као нап. 8, фељтон, шести наставак. А. Раденић је веома критичан према Агрићевој књизи. С благом иронијом пита се зашто се Гарашанин оптужује, „ако је дословце преузео Захове мисли“.

⁷⁸ К. В. Никифоров, *н. г.*, стр. 165.

задатог живота, како га је обликовала историја. Из тога је и израстао, по природи ствари, императив – ослободилачки, који ће постати национални идеал. То ствара политику, политичку мисао, а и делање. Кнез Милош, Гарашанин и др. своја политичка запажања, маштања, тежњу ка променама, саопштавали су у неформалним разговорима и странцима, који су делили њихова запажања и разумевали српски национални идеал. Али све је то било ван законских, легално и легитимно утемељених одлука – обавезујућих за државу.

Кнез А. Чарториски још од јуна 1804. године био је упознат са српским националним идеалом, а 30-их година 19. века обогатио је своја знања захваљујући и Д. Уркварту. И Чарториски и Уркварт мислили су о српском националном идеалу или о будућности српске државе и са тачке властитог националног и државног интереса. Уважавајући реалну политичку ситуацију и историјску димензију српског проблема, а вођени својим прагматичним резонем (могућност инструментализовања Срба, Јужних Словена) и Пољак и Британац саопштавали су Србима своја мишљења (чувени *Савези* Чарториског), што за њих (Србе) није била никаква новина. Из тог заједничког разматрања будућности Србије никла је идеја да се на папир стави план рада и на пољу националне политике. Предлоге да се у план укључе и Јужни Словени, Гарашанин је одбацио и плану (промени) дао српски карактер. Приписивање том плану било ког другог карактера – великосрпски, свесрпски, јужнословенски (југословенски) је без основа.

Склон сам мишљењу да је прагматичар Гарашанин ослобођење српског народа сагледавао у етапама. После прве, устаничке фазе (1804–1815), на његове очи изведена је друга етапа, спајањем шест нахија (хронолошки 1833).⁷⁹ То мора да је оставило јак утисак на младог Гарашанина (рођ. 1812) и утврдило га у мишљењу да је постепеност пожељни пут ослобођења. Он ће и сам рећи: камен по камен.

Резултати историјске науке о настанку *Начерџанија* и његовом карактеру не остављају никакве недоумице. То питање је као мало које из српске прошлости темељно објашњено тако да су разрешене и негдашње дилеме. Дискусија у научним круговима била је плодносна.

Политизација *Начерџанија* добила је енормне димензије и питање је да ли ће икада и престати. Једна од последица политизације било је

⁷⁹ Шест нахија (или „нове области“) су: алексиначка, књажевачка, крајинска, крушевачка, подринска, црноречка. Њихова површина износила је 287,80 квадратних миља, а становника је било 186.975. У исто време кнежевина (Београдски пашалук) 1833. године имала је територију од 503,20 квадратних миља коју је настањивало 491.162 лица. – *Историја српског народа*, пета књига, први том, Српска књижевна задруга, Београд, 1981, стр. 135–136.

ванредно интересовање шире јавности за овај спис, што је помогло да се и научна реч чује мимо историчарских кругова.

У историографији је вођена дискусија о примени *Начертанија*, о томе колико се по њему поступало. Сва питања оваквог смисла, ма од кога долазила, одмах сигнализирају неразумевање суштине карактера овог документа. Јер, *Начертаније* није обликовало национални живот Срба, већ обратно, тај живот је издиктирао спис и сав његов смисао сажео у две речи: ослобођење и уједињење. Зар се могло одустати од националног ослобођења? То значи да се живот у Србији међу Србима, одвијао без обзира на постојање *Начертанија*.

Nikola B. Popović

DILEMMAS ABOUT *NAČERTANIJE*

S u m m a r y

The question of *Načertanije* belongs to the narrowest circle of those where historical science reached its highest achievements. However, despite the exceptional scientific results, the rigorous politisation of this topic unfolded at the same time, leading to absurd assumptions. A non-scientific approach to *Načertanije* is evident in regard to its creation (authorship) and qualification. It has been undeniably proven that the Serbian political thought, with its clearly defined national ideal (liberation and unification) was known to prince Adam Chartorinsky when he proposed the design of a plan of Serbia's state and national policy. All what Chartorinsky advised, together with his agents, was not a novelty for the political leadership of the Principality of Serbia. It was advised that a policy be pursued with the aim of creating a South Slavic / Yugoslav state, which was rejected by I. Garašanin. Instead, Garašanin set the objective of liberation of Serbian lands (then a part of Turkey) and their integration to the Principality of Serbia. This clearly indicates that the manuscript (*Načertanije*) is Serbian by nature. Ascribing to *Načertanije* a Greater Serbian, Yugoslav character, in which some authors saw "Serbian imperialism", is a pure invention, typical of a quasi-science.